

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՑՆ ԷԶՄԻԱԾԻՆ ԴԱՌՆԱԼԸ

(Էջմիածնի հազարվեցհարիւրամեակի առթիւ)

1. Ս. Լուսաւորչին տեաիւքին համեմատ Վաղարշապատում էր հաստատուած Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական Մայր Աթոռը, 303-էն մինչև 484 թ. մնաց միևնոյն տեղ Ս. Էջմիածնի կաթողիկէին մօտ, որ է 181 տարուոյ միջոց: Յովհաննէս Մանգակունի կաթողիկոսը Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան առթիւ աթոռը փոխադրեց Դուին, որ յոյժ մօտ էր Ս. Էջմիածնի, և աթոռը իւր բնական կենտրոնէն հեռացած չէր նկատուէր, մինչև որ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի պատմաբան կաթողիկոսը իւր վերջի օրերը փոխադրուեցաւ Վանայ կողմերը, իբր 898-ին, ըստ այսմ կաթողիկոսական աթոռը Դուին մնաց իբր 414 տարի: Այնուհետև Զորովանք, Աղթամար, Արզինա, Անի, Ծամնդա, Սեաւ-լեռ և Հռոմկա հետզհետէ կաթողիկոսութեան աթոռ եղան, մինչև որ 1293-ին հաստատուեցաւ Սոյ հայրապետանոցը, և այնտեղ մնաց աթոռը մինչև 1441, երբ նորէն Էջմիածին դարձաւ: Ուրեմն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռը 957 տարուոյ պանդխտութիւն մը ունեցաւ Էջմիածնէ դուրս, կամ թէ միայն 543 տարի, եթէ Դուրնայ հայրապետանոցը սեպել չ'ուղեմք:

Ս. Էջմիածնի հազարվեցհարիւրամեակի առթիւ յարմար կը դատեմք յառաջ բերել աթոռոյն վերադարձին պատմութիւնը՝ ժամանակակից աղբիւրներու վրայ ճշգրտած:

2. Գրեգոր Թ. Մուսաբէգեանց Սոյ աթոռոյն վրայ յաջորդած էր Կոստանդին Զ. Վահկացւոյն 1439-ին, վասնզի նոյն տարուոյ նոյեմբեր 7-ին գրուած յիշատակարան մը կը յիշէ ար-

դէն Գրիգորի անունը (տես Փրիզալէմեանի Նոտարքը, երես 119): Սիմոն կաթողիկոս զանց կ'ընէ նրա անունը կաթողիկոսաց շարին մէջ (տես Սիմոնի Զամբուր, երես 17), բայց մենք պէտք է վստահօրէն ընդունիմք նրա անունը հիմնուելով Թովմաս Մեծօփեցիին ժամանակակից վկայութեան վրայ (տես Կ. Կոստանեանի հրատարակած Յիշատակարանը, երես 63): Գրիգորի անցեալը անձանօթ է բոլորովին. միայն սովորական դարձած մականունը գուշակել կու տայ թէ մեծ և ազդեցիկ տունէ էր և հաւանաբար Մովսէս Իշխանի մը զաւակ, որ օտար հնչմամբ Մուսա Բէգ կոչուած կ'երևի: Ընտրութեան կանոնական պայմաններն ալ հարկաւ զանց եղած պիտի ըլլան, վասն զի նոյն իսկ ծխական օրէնքին պահանջած եպիսկոպոսներու թիւը չը կայր. և ինքն պաշտօն ձեռք գցելէ ետքը անմիջապէս եօթը նոր եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց իրեն հետևողներ ճարելու համար (Կոստ. 63): Որչափ որ մեզի հասած հատուկըտոր յիշատակներ կան, կը նկարագրեն Գրիգորը իբր անարժան այն աթոռոյն զոր գրաւած էր, և բաղմադիմի մեղադրանքներու ներքև ինկած, զորս Մեծօփեցին կ'ամբիօփէ ըսելով. «Բազայս անուղղայս եղևայ ունէր ի վերայ ինքեան» (Կոստ.): Հետեւաբար առանց վարանելու կարող ենք հետեւցնել, թէ երբ Կոստանդին Վանկացին վախճանեցաւ կամ սպանուեցաւ և աթոռը անկարգութեան մատնուեցաւ, և ամեն ոք ըստ հաճոյս կաթողիկոսանալու հետամուտ կը լինէր, և մինչև իսկ Յովսէփ երէց մըն ալ յայտնապէս թեկնածու կը կանգնէր, Գրիգոր Մուսաբէգեանց իւր տոհմին և իւր գիրքին զօրութեամբ ազդեցութիւն չահեցաւ, և քաղաքական և օտար իշխանութեան օգնութեամբ աթոռին տիրացաւ:

3. Գրիգորի կաթողիկոսութեան գործերէն մեր գիրքերու մէջ բնաւ յիշատակութիւն չ'ունիմք, և ոչ իսկ անուղղակի ակնարկ մը կայ Փլորենցիոյ ժողովին վրայ, ուր գացեր էին Կաֆացի պատգամաւորները, և որք Եւգինէոս Դ. պապէն ընդունած էին Հայոց համար կոչուած Հրահանգը: Լատինական յիշատակներու մէջ գրուած կայ թէ Գրիգոր կաթողիկոս Հրահանգին յաջորդ տարին (այսինքն 1440-ին) եղբայր Ալբերտոս աւուն լատին կրօնաւորի մը ձեռք թուղթ մը գրած է նոյն Եւգինէոս Դ. պապին, որուն մէջ կը յիշէ թէ իրենց ձեռքովը հասած է պապին գրածը, զոր կը կոչէ «արեգակնափայլ և երկնահանգէտ», և միանգամայն պապն ալ կ'անուանէ «բարեկարգիչ կաթողիկեայց ըստ ծիսի նախնի հարց» (տես Ազարեան Ստեփան վարդապետի լատիններէն հրատարակութիւնը պապութեան վրայ, երես 104): Այդ միակ յիշատակն է որ կրնայ մեկ-

նուեւ Եւգինէոսի Հրահանգին վրայ, սակայն քանի որ բոլոր մեր ազգային գիրքեր ու յիշատակներ այդ Հրահանգին գոյութիւնն իսկ կ'անգիտանան, օրինաւորապէս կրնանք հետեցնել թէ Գրիգորի անուամբ Եւգինէոսի զրկուած գիրն ալ մինեոյն Կաթաղի հայերուն գործն է, որք իրենց Գննուայի տէրերուն ազգեցութեան ներքեւ և անոնց հաճելի երևնալու դիտաւորութեամբ միաբանութեան գործ մը յարմարցուցին իրենց նախաձեռնութեամբ: Եթէ իրօք Գրիգոր այսպիսի բան մը ըրած ըլլար, Արեւելեան վարդապետները՝ որ անոր դէմ ամեն տեսակ ամբաստանութիւններ կը կազմէին, իհարկէ Լատինաց հետ միաբանութեան և յարաբերութեանց կէտն ալ կը յիշէին, իսկ ընտել չը յիշէին զօրաւոր փաստ մըն է թէ Սոսլ մէջ այսպիսի միաբանական յարաբերութիւն լուծած իսկ չէր:

4. Աւելի նշանաւոր կէտ մը Լուսաւորչի Աջին կորսուիլն է ժամանակակից յիշատակարան մը կը պատմէ թէ «յայտ ամի (որ է Հայոց ՊՂ և Քրիստոսի 1441) դարձեալ յայլ իմն տատանումն հանդիպեցաւ Հայոց ազգիս, քանզի Աջ սուրբ Լուսաւորչին մերոյ, որ կայր հիմի քանի ժամանակ, անյայտ եղեւ, ոչ գիտեմք թէ գողացան, և ոչ գիտեմք թէ ինքն գինքն ծածկեց, և ի մեծ նեղութիւն կան և ի տրտմութիւն Հայոց ազգս վասն այս պատճառի, և գլաթողիկոս Գրիգոր բազում չարչարեցին և այլ եպիսկոպոսք ընդ նմա վասն Աջին Լուսաւորչին և ոչ գտին զնա» (Փիրղ. 125): Յիշատակարանը 1441 տարուոյ ժարտ 15-ին գրուած լինելով, Աջին անյայտ լինելն ալ նոյն տարուոյ սկիզբները, կամ թէ նախորդ 1440 տարուոյ վերջերը պէտք է դնել: Ազգին մէջ հաստատուն համոզում մը գոյացած է, թէ Աջին անյայտանալը արեւելեան վարդապետներուն գործն է, որք երբ բանակցելով խորհեցան և կարգադրեցին կաթողիկոսական աթոռը Սիսէ էջմիածին փոխադրել, նախ և առաջ գաղտնի կերպով Աջը Սիսէ հանեցին, կամակցութեամբ իրանց համախոհ սոսեցի եպիսկոպոսներուն, գիտնալով թէ ազգն անխախտ հաւատք մը ունէր, եթէ հայրապետական աթոռին վաւերականութիւնն և զօրութիւնը Լուսաւորչի Աջէն է, և թէ այնտեղ պէտք է ճանչնալ ճշմարիտ աթոռը, ուր կը գտնուի Լուսաւորչի Աջը: Թէպէտ և տարբեր պատմութիւններ ալ կան Աջին վրայ, և այսօր ալ Կիլիկիոյ Աթոռը ուրիշ կերպով կը պատմէ, սակայն ընդհանուր ազգին համոզումը չէ խախտուած, և անդադին Հռոմիլլայեցի Ստեփաննոս կաթողիկոսի գերութեան ժամանակէն (1293-էն) սկսելով Աջի պատմութիւն մը կայ պատմութեանց մէջ, որուն զանազան պարագաները ըստ պատշաճին պիտի յիշենք:

5. Կաթողիկոսական աթոռին Սիրսէ Էջմիածին փոխադրուելուն առաջին գաղափարը պէտք է տեսնել այն միջամտութեան մէջ, զոր արեւելեան վարդապետներ Գրիգոր Տաթևացիին գլխաւորութեամբ կատարեցին Աղթամարի գործին ժամանակ (1409 ին), և Աղթամարի վիճակէն մաս մը գաւառներ բաժնելով ենթարկեցին Սսոյ կաթողիկոսական աթոռին: Երբ դարձեալ արեւելեան վարդապետներու յանձնարարութեամբ Պօղոս Գառնեցիին երուսաղէմէ Սրա գնաց և այնտեղ կաթողիկոսացաւ (1418), դարձեալ Արեւելայք կաթողիկոսական աթոռին նոր ձև մը տալու խորհուրդէն շարժուած էին: Եւ իրօք ալ եթէ կաթողիկոսական աթոռը իւր նախկին և բնական կենտրոնէն հեռացած էր քաղաքական պահանջներու հետևանքով, հեռացումը պէտք էր դադարէր, երբ քաղաքական պահանջները դադարած էին կանուխէն: Մեծ փոփոխութիւններ թէպէտ և յանկարծական որոշմամբ մը գործադրուին, սակայն կանուխէն միտքերու մէջ նախապատրաստուած կը լինին, և այս տեսակէն եղած է անշուշտ կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխութիւնն ալ: Մուսարէգեանցի պաշտօնավարութիւնը պէտք էր որ ևսքանդես վատթարագոյն եղած լինէր, որ կանխաւ մտածուած խորհուրդը յանկարծ կրցաւ գործադրութեան անցնիլ: Մեծօփեցին զանազան մեղադրանքներ կը չարէ Կիլիկիոյ մէջ նստող կաթողիկոսներուն վրայ, որոնց ժամանակը 147 տարի կը հաշւէ, և որ Մուսարէգեանցի դադարման թւականէն (1441) ետևետև հաշւելով կը հասնի ճիշդ Գրիգոր Է. Անաւարդեցիին ընտրութեան թւականը (1293), կամ որ նոյն է՝ աթոռին Սրա փոխադրուիլը: Մեծօփեցիին յիշած մեղադրանքները ասոնք են.—1. Քաղկեդոնականութեան հետևելին: 2. Վեց կաթողիկոսներու հետըզհետէ դեղակուր սպանուիլը: 3. Կաթողիկոսներուն բռնութեանց երեսէն շատերուն ուրացութեան դիմելը, ուր յանուանէ կը յիշուի Յակոբ Նիկիտացի մը Կոստանդինի ժամանակ: 4. Պիղծ կեանք անցնելին: 5. Լոկ ձէթով միւռոն պատրաստելին: 6. Սիմոնական ձեռնադրութիւններ ընելին: 7. Նոյն վիճակի վրայ միևնոյն ատեն երեք չորս եպիսկոպոսներ ձեռնադրելին: 8. Անարժանները պաշտօնի կոչելին: Ասոնց ետևէն կը յարէ ևս Իսրայէլի օրինակը, Ներսէս Մեծի գուշակութիւնը և Սահակ Պարթևի տեսիլը (Կոստ., 55—60):

6. Դժուար է ճշտել, թէ ով եղաւ այսպիսի նշանաւոր եղբուրեան գլխաւոր գործիչը. ժամանակը չը ներկայեր մեզ այնպիսի մի բարձր անձնաւորութիւն, որ իւր անունով դար մը կը կազմէ: Բայց ինչպէս ըսինք, խորհուրդը նոր չէր, և ահա չորս կիլիկիացի եպիսկոպոսներ, որոնց անունները դժբաղդա-

բար յայտնի չեն, մեղադրական գիրքեր սկսան հասցնել արևել-
եան վարդապետներուն, թէ մինչև երբ անհոգ պիտի մնան և
անակ անօգնական պիտի թողուն Հայոց հայրապետութիւնը:
Թովմաս Մեծոփեցին գործը լուրջ նկատողութեան անողներէն
մէկը եղաւ, և ժողով մը գումարելու և գործը կարգադրելու ա-
ռաջարկը կազմուեցաւ (Կոստ., 64): Այդ խորհուրդը տեղի ու-
նեցաւ Մուսաբէգեանի ընտրութենէն քիչ ետքը (1440), և ան-
միջապէս Արևելեայց և Կիլիկեցոց մօջ խորհրդակցութիւններ
և բանակցութիւններ սկսան: Նոյն ինքն Գրիգոր Մուսաբէ-
գեանց ալ խորհրդակցութեանց մասնակից գտնուեցաւ, և հրա-
ւիրուեցաւ Սիսը թողլով էջմիածին փոխադրուել և Արևելեայց
գործակցութեամբ հայրապետական աթոռը ղօրացնել (տես
Չամչեանի Հայոց պատմութիւն, հատոր Գ., երես 486): Տարի մը
անցաւ այդ պատրաստութիւններով (Կոստ., 65), և ապա Յով-
հաննէս Կոլոտիկ առաջնորդ Հերմոնի վանուց, որ ժամանակին
մեծ վարդապետներուն գլխաւորն էր, իւր հրաւիրագրերով
ծանոյց ժողովի մը գումարումը Վաղարշապատի մէջ, և այդ
նպատակով կանուխէն ալ ստացաւ Երևանի կուսակալ Եաղուբ
Բէգի հաւանութիւնը:

7. Ժողովականներուն թիւը «աւելի քան զերեքհարիւր
անձինս» կը դնէ Մեծոփեցին, իսկ աշխարհականներուն թիւը
«անթիւ և անհամար բազմութիւն» կը կոչէ (Կոստ., 53), մինչ
ուրիշ յիշատակարան մը եօթհարիւր կը հասցնէ գումարուած
եկեղեցականներուն թիւը (Փիրդ., 133, Չամչ., Գ., 487): Անու-
նով նշանակուած են 18 մեծ վարդապետներ, 12 եպիսկոպոս-
ներ, և դարձեալ 20 ևս նշանաւոր վարդապետներ և եպիսկո-
պոսներ գրաւոր հաւանութիւն ղրկած են: Յիշուածներուն
մէջն են Արտագու եպիսկոպոս Գրիգոր, Տաթևու եպիսկոպոս
Շմաւոն, Հաղբատու եպիսկոպոս Գրիգոր, և Բջնոյ եպիսկոպոս
Յովհաննէս, որոց հաւանութիւնը կաթողիկոսական ընտրու-
թեանց համար իբր անհրաժեշտ պայման ընդունուած էր դարերէ
ի վեր: Յովհաննէս Հերմոնեցին իբր ժողովին գլուխ նկատուած էր,
Թովմաս Մեծոփեցին էր մեծ գործիչը, Զաքարիա Հաուցթա-
ռեցին եպիսկոպոսներուն երեցագոյնն էր, ուրիշ շատ անուն-
ներ ալ ծանօթ անձնաւորութիւններ էին: Հրաւիրեալներ ամեն
կողմերէ նախ Երևան հրաւիրուեցան, Եաղուբ Բէգէ պատա-
սիրուեցան և քաջալերուեցան, զինուորներու պաշտպանու-
թեամբ, փողերով ու թմբուկներով Վաղարշապատ եկան (Կոստ.,
68): Թէպէտ և շատ որոշակի գրուած չէ, սակայն դիւրահնար
է ճշտել թէ ժողովը հրաւիրուած էր զատկէն ետքը հաւաքուե-
լու և գումարուեցաւ համարձման մօտ: Մեծ պահին մէջ

(1441 մարտ 15-ին) տակաւին Մուսարէգեանց երբև կաթողիկոս կը յիշուի (իրդ. 125), իսկ հոգեգալուստի օրը (1441 յունիս 4-ին) արդէն ամեն բան վերջացած է, և միւռոնի օրհնութիւնը կը կատարէ նորընտիր կաթողիկոսը (Կոստ. 74)։

8. Եթէ Մեծօփեցիին մտիկ ընենք, ժողովականներ այնպիսի առաքինական և խոնարհ հոգւով զգացուած էին, որ «բաղուամբ ի յեղբարցն յառաջ կոչեցան զալ ի յառաջնորդութիւն Թորգոմեան գրոհիս, և ոչ կամեցան բառնալ զճանրութիւն դառնութեան բարձրագոյն աստիճանին» (Կոստ. 69), և հետևապէս հարկ եղաւ աղօթքի դիմել, և Ս. Մեսրոպի գերեզմանին ուստի երթալ Օշական, և ասոր անոր և մինչև իսկ այլազգի կնոջ տեսած երազներուն իմաստները զննել, և ի վերջոյ «արկանել վիճակ ի սուրբ աւետարանն» (Կոստ. 72), և այնպէս որոշել կաթողիկոսութեան ընտրելին։ Սակայն եթէ միտ զնենք ժողովին գլխաւորներուն և ի մասնաւորի Արտաղու Գրիգոր և Հաւուցթառայ Զաքարիա եպիսկոպոսներուն և Աղթամարայ Զաքարիա կաթողիկոսին ընթացքին և գործերուն և ընտրութենէ ետքը զրգաւած ողբալի դժաւթիւններուն, յայնապէս կը տեսնուի, թէ ասոնք հաւասարապէս հետամուտ էին կաթողիկոսութեան, և երբ իրարու գէմ վարած հակառակութիւննին հաւասարապէս անյաջող եղաւ, և կաթողիկոսութեան հասնելու յոյսերնին կտրուեցաւ, լաւագոյն սեպեցին ամենքն ալ ետ քաշուիլ, և փոխանակ վարչական կարողութեամբ օժտուած անձ մը կաթողիկոսութեան բարձրացնելու, սրբակրօն ճգնադգեաց վարքով փայլած անձ մը ընտրեցին, ամեն փառասէր կիրքեր կը լռէին և ամենքն ալ հաւասարապէս կրնային ընդունել սուրբ անձի մը իշխանութիւնը, և ժամանակին իրենց փառասէր ձգտումներուն յաջողութիւնը։

9. Դիտելու արժանաւոր կէտ մըն ալ Աղթամարեան ուղղութեան ազդեցութիւնն է։ Նշանաւորագոյն ժողովականներու շարքին մէջ կը գտնուի Մեծօփեցի, Խառաքաստեցի, Վարագցի, Արծկեցի, Ռշտունի և այլ վանքերու վարդապետներ, որք նոյն ատեն կամ քիչ առաջ Աղթամարի աթոռին կը պատկանէին։ Թովմա Մեծօփեցին այդ խմբակին պետը՝ միանգամայն տեղափոխութեան գլխաւոր դրդիչն էր։ Իսկ Տաթևացի կամ Սիւնեցի վարդապետաց խումբն ալ տակաւին թարմ ունէր իր միաբնի մէջ Գրիգոր Տաթևացիի ըրածը, որ Աղթամարի սահմանները գացած էր և նոյն աթոռին օգտին աշխատած էր։ Աղթամարի աթոռին վրայ կը գտնուէր Զաքարիա, ժամանակին կարողագոյն անձերէն մին, որ տեսնելով Կիլիկիոյ աթոռին անկումը կը ձգնէր նրա խափանմամբ իր աթոռը ամենայն հայոց հայրա-

պետութեան բարձրացնել և էջմիածինն ալ գրաւել: Վասպուրականացիք և Սիւնեցիք Աղթամարի և Տաթևի աթոռներուն փոփոխ բարեկամութեան չնորհիւ կը մտածէին անշուշտ ազգին եկեղեցական խաղաղութիւն մը պարգեւել, Կիլիկիան խափանել, Աղթամարը էջմիածին փոխադրել և կաթողիկոսական աթոռին պառակտման սերմերն ալ ջնջել: Գիտենք որ Աղթամարի Զաքարիան համամիտ էր Վաղարշապատու ընտրութեան և իւր աթոռն ալ անոր ենթարկելու հաւանութիւն տուած էր, իհարկէ իր փառասիրական ձգտումներէն առանց կէտ մը զոհելու: Մեր այս դիտողութիւնները առաւել հաստատութիւն կ'առնեն էջմիածնի նորոգեալ աթոռին մէջ տեղի ունեցած երկպառակութիւններէն, ինչպէս պիտի պատմեմք: Հարկաւ դիպուածով ալ չէր որ երբ կիլիկեան կուսակցութիւնը իբր Աղթամարական կը մեղադրուէր, էջմիածնական նոր կուսակցութիւնն ալ իբր Աղթամարական սկսաւ մեղադրուիլ:

10. Էջմիածնի մէջ ընտրուած նոր կաթողիկոսի վրայ խօսելու չը սկսած Մուսաբէգեանցի վրայ խօսքերնիս վերջացընենք: Չենք գիտեր թէ ինչու Գրիգոր չ'ուզեց համակերպել իրան եղած հրաւերին և չը գնաց էջմիածին, թէպէտև Մեծօփեցին, եռանդուն աղթամարականը, չը յիշէր այդ առաջարկը, գուցէ աղթամարականներու զիջողութիւն ըրած չ'երևնալու համար: Գրիգոր ևօթը եպիսկոպոսներ ձեռնադրած էր, և ասոնցմէ չորսն էր հաւանօրէն՝ որ իրեն դէմ Արեւելայց թմբուութիւնը արթնցուցին: Այս չորսերը ուրիշ հետեողներ ալ ունեցան հարկաւ, և Մուսաբէգեանց իրեններէն ալ լքուած մնաց անօգնական և իրօք և իրաւամբ կաթողիկոսութենէ զրկուած: Ինչպէս պիտի ցուցնեմք, Վաղարշապատու ժողովական որոշումէն ետքը (1441 յունիսին) հնար չէ այլ եւ Մուսաբէգեանցը իբրև օրինաւոր կաթողիկոս ճանչնալ: Միւս կողմանէ կ'երևի թէ ինքն ալ երկարակեաց չ'եղաւ անկէ ետքը, և բնական կամ բռնական մահուամբ չուտով վախճանեցաւ Կիրակոսի կաթողիկոսութեան առաջին տարին, և Կիլիկիոյ աթոռն ալ որ իրաւապէս դադրած էր, իրապէս ալ աթոռակալ չ'ունեցաւ, և հինգ տարի խափանալ և առանց դահալալի մնաց Սսոյ կաթողիկոսարանը: Այդ միջոցին նոր խլրտումներ սկսաւ Յովսէփ երէցը որ Մուսաբէգեանցէ առաջ ալ կաթողիկոսանալու ջանքեր ըրած էր, բայց այս անգամ ալ ապարդիւն մնաց, և Սսոյ աթոռն ալ դատարկ մնաց մինչև Կարապետ Եւդոկիացիի կաթողիկոս հռչակուիլը, այլ մեք սկսենք նորընտիր կաթողիկոս Կիրակոսի վրայ խօսիլ:

11. Կիրակոս հայրենեօք Քաջերունի էր, Արճէշ գաւառի Խառաքատ գիւղէն և Խլոնց տունէն, տղայութեան աշակերտած Ազթամարի և յետոյ Խառաքատու կամ Սուխարու վանքին մէջ Սարգիս Ապրակունեցի և Վարդան Սուխարեցի մեծ վարդապետներուն ձեռքին տակ (1389 էն 1406): Այս հաշուով Կիրակոս իբր երեսուն տարեկան եղած ատեն վանական կամ կուսակրօն քահանայ օծուած է Արճէշի Զաքէոս եպիսկոպոսէն (1397 ին), և այն օրէն խստակրօն կեանք մը սկսած է, միտէ և կիթէ և գինիէ ժուժկալելով, սրբաբերան և սրբակրօն (Կոստ. 54), և բոլոր ազգին մէջ հռչակուած իբր «խաչակրօն խարազնազգեաց ճգնաւոր» (Կոստ. 61): Կիրակոս վարդապետ անուանով չը յիշուիր երբէք, զի այդ անունը պահուած էր ի նախնութեան միայն անոնց, որք ուսումնական բարձր զարգացմամբ և երկարատև վաստակով ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճանին կը հասնէին, մինչ Կիրակոս աւելի ճգնաւորական կեանքով համբաւ ստացած էր: Վանական քահանայութիւն ընդունելէն 12 տարի ետքը (1409-ին), թողուց Կիրակոս իւր հայրենի երկիրը, երբ Սուխարու միաբանները ջրուեցան ասպատակութեանց երեսէն, և Վարդան վանահայրն ալ վախճանած էր կանուխէն (1406-ին) Սալնապատի վանքին մէջ: Կիրակոս առանձնութեան սիրով եկաւ Խոր-Վիրապի վանքը, և այնտեղ փայլեցաւ իւր ճգնազգեաց կեանքով, և անկէ ստացաւ Վիրապեցի մականունը: Սակայն «Լուսաւորչի կենդանալթաղ գերեզման»-ին տեղն ալ զիւրակեցութեան վայր կարծելով, այն ալ թողուց և քաշուեցաւ Վանաստանի անապատը, որ ամայի ճրգտեղ աղօթքով և ընթերցումով կ'անցնէր Կիրակոս իւր ժամանակը, անհաղորդ՝ գուցէ և բոլորովին անգիտակ Վաղարշապատի մէջ կատարուած գործերէն, երբ «միաբանութեամբ և ընտրութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ, տեսեամբ գիշերոյ և յանուրջս երազոյ, հաւանութեամբ ամենայն Հայկազեան գաւառի, աղօթքով և բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց» (Կոստ. 52) կոչուեցաւ ի հայրապետութիւն Ամենայն Հայոց: Աւետարանով վիճակի պարագայն ալ կայ զոր անգամ մը յիշեցինք (Կոստ. 72), որուն թէպէտ մանրամասնութիւնը բացատրուած չենք գտներ, սակայն խնդիր լուծելու այդ միջոցը նոր և անսովոր չը լինելը յայտնի է:

12. Ըսինք արդէն թէ Կիրակոսի ընտրութիւնը զօրաւոր հետամուտները լռեցնելու կերպ մէն էր, քան թէ հետամուտ չը գտնուելուն փաստը մը: Ընդհանրապէս կը կարծուէր թէ Կիրակոսի նման աշխարհքէ փախչող և անապատասուն եօթա-

նասնամեայ ծերունի մը պիտի դժուարէր յանձն առնուլ հայրապետական պաշտօնը, «զի կարի անհնազանդ բարս ունէր և առէր զփառս երկրաւորս», ուստի և մեծ եղաւ «քանչացումը և ամենքը «հիացեալ զարմացան զհնազանդութիւն առն Աստուծոյ և չթողուլ կամաց իւրոյ», երբ տեսան որ «առանց հակառակութեան եկեալ կանգնեցաւ ի մէջ ահազին ատենին» (Կոստ. 93): Աստուածային կամքին առջև խոնարհելով, կամ թէ ճարտար անձերու խորհուրդներուն անսալով, չենք գիտեր, սակայն Կիրակոսի յանձնառութիւնը վերջացուց ամեն խնդիրները, որոնց համար մէկ կողմէն ռւստերու և միւս կողմէն երազներու զօրութեան շրջած էին բարեմիտ ժողովականները: Կիրակոս՝ եպիսկոպոս և վարդապետ չէր, հետևաբար հարկ եղաւ նախ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն և վարդապետական գաւազան տալ (Կոստ. 79), և ապա 12 եպիսկոպոսներու զործակցութեամբ կաթողիկոս օծել, որոնց առաջինն էր Զաքարիա Հաւուցթառեցին իբր երիցագոյն, և հաւանաբար այս 12 եպիսկոպոսներն են, զորս Մեծովեցին յանուանէ կը յիշէ՝ «երկոտասան եպիսկոպոս աստի և անտի» ըսելով (Կոստ. 52): Կաթողիկոսական օծումէն անմիջապէս յետոյ, հոգեգալուստի օրը (1441 յունիս 4-ին) մեծահանդէս ժողովով օրհնուեցաւ «աստուածագործակ միւռոնն», և կանոնեցաւ «ձրի տալ և ձրի առնուլ ըստ նմանութեան առաքելական գնդին» (Կոստ. 94), և այդ ամեն եղելութիւնները ազգին հաղորդելու համար» Կիրակոս ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ և Յիսուսի Քրիստոսի, ողորմութեամբ և շնորհօք նորին կաթողիկոս աթոռոյ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ և Վաղարշապատու սուրբ Էջմիածնի և ամենայն Հայոց», պաշտօնական կոնդակներ արձակեց ամեն կողմեր, և հայրապետական աթոռին իւր բնական կենտրոնին մէջ վերահաստատուիլը աւետելէ և կարևոր հրամանները տալէ յետոյ ընդհանուր ներում և արձակում շնորհեց ամենայն կապանաց և բանադրանաց և նդովից, որք ի ժամանակս, և մանաւանդ վերջին տարիներու մէջ արձակուած էին Կիլիկիա նստող կաթողիկոսներէն, միսելով այն նդովքէն զոր Աղթամարի Դաւիթ Թոռնիկեանին զէմ արձակած էր Գրիգոր Գ. Պահլաւունին Սեաւեոյն ժողովին մէջ (1113-ին): Այդ կոնդակները զրկուեցան նաև մասնաւոր կաթողիկոսներու, այսինքն է Աղթամարի կաթողիկոս Զաքարիայի, Աղուանից կաթողիկոս Գրիգոր Հանեցիի, և Սսոյ կաթողիկոս Գրիգոր Մուսարէզեկեանցի (Զամչ. Գ. 488): Այդ վերջինին անուան յիշատակութիւնը բաւական է ցուցնել թէ կիլիկեցի եպիսկոպոսներուն հետ Մուսարէզեկեանց

ինքն ալ, գոնէ լուրեայն յանձնառու եղած էր վաղարշապատու ժողովին որոշումները յարգել:

13. Աթոռի տեղափոխութեան գործը թէպէտ ազգին մէջ ընդունուած մի կէտ է և ազգը բովանդակ էջմիածինը կը ճանչնայ իբր իւր Մայր Աթոռը և առաքելական յաջորդութեան շարունակութիւնը, սակայն եղան տակաւին տարբեր կարծիք ունեցողներ: Այս կարգէն եղան երբեմն կիլիկեցիներէ ոմանք, որք թէպէտ ոչ հաստատապէճ և ոչ իբր սկզբունք, այլ երբ խնդրոյ կամ վէճի առիթ ծագեցաւ, յանկարծ մէջ տեղ նետեցին տեղափոխութեան խնդիրը, իբր ոտից կոռւան ուրիշ պահանջներու համար: Այդ կարգէն եղան ևս հայ հոովմէականներէն ոմանք, որպէսզի կարող լինին Կիլիկիոյ աթոռին իրաւունքով պաշտպանել իրենց կաթողիկոսի անուն կրող աթոռը, որ վերջին ժամանակներու մէջ (1742-ին) ստեղծուեցաւ պարզապէս պապական հաստատութեամբ, իբր այն թէ պապերէն կաթողիկոս կոչուած Աբրահամ Արծիւեանը ուղղակի յաջորդ լինէր Կիլիկիոյ աթոռին, և Կիլիկիոյ աթոռն ալ հարազատ յաջորդութիւն ամենայն հայոց առաքելական հայրապետութեան, և հոովմէականներուն անուանեալ կաթողիկոսը լինէր յաջորդ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին և Առաջին Լուսաւորիչներուն: Այդ է բուն նպատակը երբ հոովմէականք Կիրակոս Վիրապեցին հակաթոռ մը կ'անուանեն (տես Ըստկարեանի եկեղեցական պատմութիւնը, երես 248): Հոովմէականներուն նկատմամբ բան մը ըսել աւելորդ է, քանի որ Կիլիկիոյ աթոռը հարազատ յաջորդութիւն ընդունելով հանդերձ, երենց կարծեցեալ կաթողիկոսութիւնը հարազատ յաջորդութիւն չը լինիր, քանի որ Կիլիկիոյ շարունակեալ յաջորդութիւնը մինչև այսօր կը պահուի: Իսկ կիլիկեցոց ոմանց կարծիքն ալ գործնական արդիւնք չունի, քանի որ Երուսաղէմի ժողովով (1651-ին) երկու կողմեր պաշտօնական համաձայնութիւն գոյացուցին, և էջմիածնի աթոռը ամենայն հայոց հայրապետութիւն ճանչցուեցաւ անհակառակ, և Կիլիկիոյ աթոռն ալ անոր գերադասութիւնը ճանչցող մասնաւոր կաթողիկոսութիւն մը, և ինչ որ անկէ առաջ կամ յետոյ գործուեցաւ կը մնայ անհատական և անցաւոր գործութիւն, որ եկեղեցական յարաբերութեանց հիմնական և իրաւաբանական կացութիւնը չ'այլալիւր:

14. Սակայն խնդրոյն վրայ տեսութիւն մը ընելու և պատմութեան պահանջը լրացնելու համար պէտք է դիտել տալ, թէ ստուգել Կիլիկիոյ աթոռը Ամենայն հայոց հայրապետութեան օրինաւոր յաջորդութիւն էր մինչև Գրիգոր Մուսաբէգեան, և օրինաւոր յաջորդութիւնը չ'եղծաներ կաթողիկոսներէն ոմանց

և մանաւանդ վերջիններուն տարօրինակ ընթացքով և անարժան գործերով: Կաթողիկոսներէն ոմանք ի հաւատոյս ալ թերանալով և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անբիժ դաւանութեան նուիրական աւանդն ալ եղծանելով, աթոռին օրինաւորութեան շեւս մը չեն բերեր, քանի որ մեր եկեղեցւոյն միաբէն իսկ անցած չէ իւր հայրապետները անսխալական հոչակել: Ընդհակառակն եկեղեցին իւր ընդհանրութեան մէջ իւր վրայ իշխանութիւն կը ճանչնայ իւր կաթողիկոսներն ալ դատելու, և ինչպէս ընտրելու և պաշտօնի կոչելու, նոյնպէս պաշտօնէ գրկելու իրաւունքն ալ կը ճանչնայ իր վրայ: Այդ կէտը յայտնի եղած է Վահան Սիւնիի աթոռադրկութեան առթիւ, ինչպէս նաև ուրիշ կաթողիկոսներու նկատմամբ կատարուած պաշտօնական քննութիւններուն մէջ: Նոյն սկզբունքով վարուեցաւ Վաղարշապատու ժողովը, երբ եկեղեցւոյ ամենակարևոր մի խնդրոյն և ամենանշանաւոր մի պարագային առջև վճռեց և որոշեց աթոռը վերահաստատել իր կենտրոնին մէջ, վերադարձնելով դաշն իւր պանդխտութեան տեղէն. ուր երկրորդական և պատահական պարագաներու պատճառով տեղափոխուած էր: Եւ որովհետեւ Գրիգոր Մուսաբէգեանց չ'ուզեց փոխադրուել, կամ թէ որովհետեւ Գրիգոր Մուսաբէգեանց արժանի չը դատուեցաւ փոխադրուել, հետևապէս ժողովական վճռով պաշտօնէն և աթոռէն գրկուեցաւ, և նոր ընտրութիւն կատարուեցաւ, և Կիրակոս Վիրապեցի ընտրուեցաւ և օրինաւորապէս կաթողիկոսացու: Վերագոյն ակնարկեցինք թէ հաւանաբար Մուսաբէգեանց ալ հաճութիւն տուած էր այդ տեղափոխութեան, ինչպէս կը դուշալուի Կիրակոսի կոնդակէն առ Մուսաբէգեանց, բայց որովհետեւ այդ պարագոյն պատմական կերպով ըստ ամենայնի հաստատուած չէ, մենք չենք ուզեր երկբայական կէտի մը վրայ հիմնել կաթողիկոսական աթոռոյն տեղափոխութեան խնդիրը, և մեր կացութեան օրինաւորութիւնը կը հաստատեմք, ենթադրելով իսկ որ Մուսաբէգեանց հաւանած չը լինի գործուած տեղափոխութեան:

15. Աւելի դիւրին է ցուցնել թէ Վաղարշապատու ժողովը օրինաւոր և լիակատար ազգային ժողով մը եղաւ: Նօթն հարիւր եկեղեցականներու, և ասորմէ երեք հարիւր գլխաւոր եկեղեցականներու ներկայութիւնը, արդէն պատկառելի թիւ մըն է լիակատար ազգային ժողով կազմելու: Ներկայ չ'եղող գլխաւոր եպիսկոպոսներէն և մեծ վարդապետներէն շատեր և գրեթէ բոլորներ իրենց հաւանութիւնը գրով զրկած են: Աշխարհական իշխաններու և գլխաւորներու անհամար բազմութիւնը առաւել ևս ճոխացուցած է ազգային կամքին արտայայտութիւնը: Արտադու, և Տաթևու, և Հաղբատու, և Բջնոյ գահակալներ, որք նախ-

ընթաց ժողովներու որոշմամբ լիազօր իշխանութիւն ստացած էին կաթողիկոսական ընտրութեանց վերջնական հաստատութիւն տալու, անձամբ ներկայ եղած են: Աղուանից կաթողիկոսութիւնը, որ Հայոց աթոռին ենթարկեալ ճիւղ մըն է, ըստ ամենայնի համաձայնուած է: Աղթամարայ աթոռը, որ ժամանակէ ի վեր իբր հերձեալ, այլ Անաւարդեցիին ժամանակէն իբր ներեալ և վասպուրական նահանգին վրայ ընդարձակ իշխանութեամբ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մի նշանաւոր մասը կը կազմէր, ըստ ամենայնի հաճած և գործակցած է: Եւ եթէ այդ համաձայնութեան մէջ շահադիտական նպատակ ալ ունեցած է, սակայն երբէք գործին բարեյաջող աւարտման վնասած չէ: Տաթևու կամ Սիւնեաց վարդապետանոցի մեծ աշակերտութիւնը, որ բոլոր ազգին մէջ բարոյական ազդեցութիւն ստացած ունէր, իւր ամբողջութեամբ այդ գործին մասնակցած է: Նոյն ինքն Կիլիկիոյ եկեղեցականութիւնը իւր չորս եպիսկոպոսներուն բերնով առաջին շարժիչը եղած է այդ մեծ գործողութեան, և եթէ այսպէս ըսել իղէպ է, առաջնութեան պարծանքը ստացած է, մինչև վերջ ալ համաձայն մնացած է: Կիլիկիոյ աթոռին Մուսաբէգեանցի մահուանէ յետոյ հինգ տարի շարունակ մինչև Կարապետ Եւդոկիացին դադրած մնալը ևս քանդակ կը հաստատէ Կիլիկիեցւոց ազգին ընդհանրութեան հետ համամիտ և համակարծիք լինելը: Հետևաբար վաղարշապատու ժողովին ազգին ամբողջութեան ներկայացուցիչ և լիակատար ազգային ժողով լինելը երբէք երկբայութեան ներքեւ չը կրնար մնալ: Եթէ մտածելու կէտ մը կայ, այն ալ վաղարշապատու ժողովին մեծ գործիչներուն չուտով իրենց կատարած գերազանց դերը մոռնալով և կիւրքի և նախանձի մասնուելով, իրենց իսկ ձեռով իրենց գործին արդիւնաւորութիւնը նուազեցնելն է: Եթէ Կիրակոսի կաթողիկոսութեան երրորդ տարին չը ծագէին այն երկպառակութիւնք, որ պիտի պատմուին, Աղթամար հնազանդ կը մնայր ըստ ամենայնի, Կիլիկիա չէր նորոգուէր Կարապետով, և Ամենայն Հայոց հայրապետութիւնը կը վայելէր Էջմիածնի մէջ այն բարձր և անարգել իրաւասութիւնը, զոր վարեց քանի մը տարիներ առանց իրիք դժուարութեան:

ՊԱՏՄԱՍԷՐ

(Գլ շարունակուի)